

І. А. БАЖОК

(г. Гомель, УА “Гомельскі дзяржаўны
ўніверсітэт імя Францыска Скарыны”)

ФАРМІРАВАННЕ ТЫПАЛАГІЧНАЙ МАДЭЛІ ЖАНРУ ЭСЭ Ў БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ ХІ–ХVІ СТАГОДДЗЯЎ

У артыкуле вызначаецца ступень праяўлення аўтарскага “я” ў айчынных творах адзначанага перыяду. Падкрэсліваецца значнасць праблемы самавыяўлення асобы ў тэксце для старажытнай беларускай літаратуры. Даследуюцца паасобныя творы К. Тураўскага, Г. Цамблака, Ф. Скарыны, С. Буднага, Л. Зізанія, у якіх у рознай ступені праявілася сукупнасць прымет, якая паўтаралася ў творах беларускай літаратуры ХХ – пачатку ХХІ стагоддзяў і стала характэрнай для жанру эсэ. Сцвярджаецца адносна самастойнасць фарміравання тыпалагічнай мадэлі жанру эсэ ў Беларусі.

Заяўленая праблема актуальная для айчыннага грамадства, мастацтва слова і літаратурнаўства ва ўсе перыяды развіцця. У старажытнай беларускай літаратуры праблема аўтарскага самавыяўлення была звязана з рэлігіяй і яе роляй у дзяржаве. Значным крокам у кірунку пазбаўлення ад правідэнцыялізму стала распаўсюджанне на тэрыторыі Беларусі уніяцтва і пратэстантызму.

Тыпалагічныя прыметы эсэістычнага жанру ў беларускім пісьменстве з’явіліся прыкладна ў той жа час, што і ў заходніх і ўсходніх краінах. Ужо ў ХІІ стагоддзі выразная аўтарская думка гучыць у творах К. Тураўскага. І. Саверчанка слухна заўважае, што ў малітвах старажытнага пісьменніка “самааналіз, рэфлексія і заглыбленая спавядальнасць героя дасягаюць найвялікшага напружання, абсалютнай адкрытасці” [1, с. 45]. Фармальна можна гаварыць і пра генетычнае паходжанне эсэ з малітваў, аднак зместава жанры значна адрозніваюцца.

У “сінкрэтычнай у жанравым плане” [1, с. 43] “Прытчы пра чалавечую душу і цела, або Пра сляпога і бязногага” (у артыкуле мы прытрымліваемся атрыбуцыі, вызначанай Л. Ляўшун, І. Саверчанкам, І. Яроміным) аўтар звяртаецца да прыёмаў актывізацыі ўвагі чытача: ужывае непасрэдны зварот, структурыруе свой аповед, падае разгорнутыя ўводзіны. Акрамя эпічнага сюжэта, характэрнага прыпавесці, К. Тураўскі прыводзіць шмат тлумачэнняў, разважанняў, якія значна пашыраюць межы названага жанру. Варта адзначыць, што тыпалагічныя рысы твора праз стагоддзі паўтараюцца ў далейшым развіцці мастацтва слова, адзначаныя вышэй прыёмы выкарыстаны ў першых беларускіх эсэ “Адвечным шляхам” І. Абдзіраловіча (І. Канчэўскага) і “Гэтым пераможаш!” Сулімы (У. Самойлы).

Уводзіны “Прытчы” пачынаюцца з тэзіса “Добра і надзвычай карысна спасцігаць навуку Божага Пісання” [1, с. 57]. Ва ўзорных класічных тэкстах у жанры эсэ (творы У. Жылкі, У. Караткевіча) стартавым пунктам выступае парадокс. Аднак кароткае сцвярджэнне ці тэзіс звычайна выконваюць ролю завязкі.

Ужо ў ХІІ стагоддзі К. Тураўскі бачыў мэтай сваёй інтэлектуальнай працы тлумачэнне палажэнняў, слоў або ўчынкаў: “Не проста чытальнай мовай пішу, але наважыўся раскрыць сутнасць” [1, с. 57]. Разважлівы характар пісьма К. Тураўскага відавочна блізкі да твораў эсэістычнага жанру, аднак называць творы тэрмінам “эсэ” не варта.

К. Тураўскі прыводзіць грунтоўную сістэму доказаў сваёй думкі, выкарыстоўваючы прыклады не толькі з уласнага вопыту, але найперш – з Евангелля. Рэлігійная скіраванасць – неад’емны складнік твораў К. Тураўскага, духоўнае знаходзіцца ў прыярытэце над свецкім.

Пісьменнік свядома вылучае аўтарскае “я” з тэксту, хаця і гаворыць пра сваю духоўную слабасць і няздольнасць: “Але напружваецца мой розум. Бедны на разважлівасць і не здатны спараджаць належных узнёслых словаў” [1, с. 58]. У эсэістычных жа творах аўтарскае “я” выступае цэнтральным тэкстаўтваральным элементом.

Параўнанні і паралелі, якія ўжывае К. Тураўскі ў якасці прыёмаў для доказу выказанага ў пачатку тэзіса, мінімізуюць магчымыя сумненні ўмоўнага чытача, бо закранаюць як духоўную, так і свецкую сферы жыцця.

Неаднаразовыя звароты да чытача выкарыстоўваюцца з мэтай выкліку да размовы, устанаўлення даверу, прыхільнасці да сябе. Гэта адзін з дзейсных спосабаў пісьменніка “заваяваць” чытача, каб потым давесці да яго сваю ўласную праўду.

Пералічаныя вышэй мастацкія прыёмы ў далейшым выкарыстаны беларускімі эсэістамі (І. Абдзіраловічам, Я. Брылём, Л. Галубовічам і інш.). Безумоўна, творы К. Тураўскага сталі падмуркам для ўзнікнення айчынай літаратуры ўвогуле. І. Саверчанка заўважае, што “на працягу стагоддзяў яны [творы] распаўсюджваліся ў сотнях спісаў і друкаваных выданняў, карысталіся вялікай і заслужанай папулярнасцю ва ўсходнеславянскіх народаў [1, с. 51]. Хаця жанр эсэ ў Беларусі аформіўся даволі позна – у пачатку XX стагоддзя, – відавочным з’яўляецца факт: для старабеларускіх тэкстаў былі характэрныя мастацкія рысы, якія ў далейшым сталі ўласцівымі жанру эсэ.

На ўзмацненне аўтарскага праяўлення ў літаратуры паўплывала дзейнасць Г. Цамблака (XIV – XV стст.), мітрапаліта Вялікага Княства Літоўскага, які вылучаўся літаратурным талентам. У творах Г. Цамблака ўпершыню ў айчынным мастацтве слова робіцца акцэнт на аўтарскія перажыванні: “Не разумею і здзіўляюся, думаю і знясільваю розум...” [1, с. 104]. Акрамя гэтага, творы пісьменніка і прамойцы экспрэсіўныя ў знешнім плане і маюць яскравы эмацыянальны характар. Так, у пропаведзі “Слова на адсячэнне галавы святога і слаўнага прарока і папярэдніка і хрысціцеля Іаана” Г. Цамблук на працягу ўсяго тэксту ўжывае рытарычныя пытанні і клічныя сказы. Напрыклад: “О вар’яцтва! Хіба галаву Іаана Хрысціцеля з паловай царства свайго параўнаеш? Лепей бы ты клятву не выканаў, чым такое беззаконне ўчыніў!” [1, с. 104] і г. д. Аналізуючы “Словы” Г. Цамблака, даследчыца Т. Казакова адзначае, што “пазіцыя прапаведніка, які радуецца, пакутуе і палемізуе са сваімі героямі, выказана ў форме ўнутраных маналогаў і шматлікіх рытарычных сентэнцый” [1, с. 101].

У эпоху Адраджэння развіццё літаратуры стала больш дынамічным і дэмакратычным. Увага да чалавека праявілася ў двух асноўных варыянтах: па-першае, літаратура станавілася больш свецкай з’явай, па-другое, у цэнтры ўвагі аўтара знаходзілася асоба чалавека. Менавіта ў эпоху Адраджэння ўзніклі “Вопыты” М. Мантэня. У. Конан і С. Кавалёў гавораць пра “бясспрэчную далучанасць беларускай эстэтыкі, філасофскай думкі, літаратуры ды іншых відаў мастацтва XVI – першай паловы XVII ст. да еўрапейскага Рэнесансу” [2, с. 263].

Разважліва-гутарковы прынып пабудовы тэксту характэрны для Ф. Скарыны, які ў “Прадмове да ўсёй «Бібліі»” тлумачыць карысць кнігі з боку практычнага, свецкага яе прымянення (развагі аб кніжнай мудрасці Кірылы Тураўскага былі больш абстрактнымі). Аўтар не імкнецца да мудраслоўя. Стыль прадмовы разважлівы, спакойны, даверлівы. Ф. Скарына ўжывае разгорнутыя параўнанні, сінтаксічны паралелізм – прыёмы, якія ў XX стагоддзі сталі дамінантнымі ў эсэістыцы.

У такім стылі напісана і “Прадмова да «Псалтыра»”. Твор пачынаецца з тэзіса, які даказваецца на працягу ўсяго аповяду: “Усялякае Слова, Богам натхнёнае, – карыснае! Яно вучыць, выкрывае, выпраўляе і карае!” [1, с. 130]. Мова тэксту жывая і вобразная: “Там – справядлівасць! Там – чысціня душэўная і цялесная! Там – навука праўды! Там – мудрасць і розум дасканалы!” [1, с. 131]. Гэта сведчыць пра адносную аўтарскую свабоду выказвання, эмацыянальнасць.

Прадмовы Ф. Скарыны сталі пераходнымі творамі ад рэлігійнай да свецкай літаратуры. Аднак у іх адсутнічае выяўленне ўласна аўтарскай канцэпцыі. Як адзначаюць аўтары

“Гісторыі беларускай літаратуры” [2], у перыяд позняга Рэнэсансу адбыўся пераход ад “рамантычна-асветніцкага сінтэзу Ф. Скарыны (...) да ідэйна-мастацкай дыферэнцыяцыі, аналітычнага і крытычнага мыслення Новага часу” [2, с. 271].

Найбольш спрыяльнымі ўмовамі для выказвання асабістага меркавання аўтара варта лічыць творы публіцыстычнай літаратуры. Вядомы літаратуразнаўца і перакладчык старажытных твораў І. Саверчанка, даследуючы мастацкую публіцыстыку Беларусі 1560–1580-х гадоў, гаворыць пра “разгалінаваную, мнагастайную жанравую сістэму” [41, с. 384] і вылучае наступныя групы жанраў: “палемічныя трактаты (адказы, аспрэчанні, абароны, апалогіі, прэчанні, пасланні, эпістолы і водпісы); аналітычныя творы (навукі, вучэнні, фундаменты, гутаркі, размовы, дыялогі, разважанні, філасофіі, вызнанні, сімвалы, тэзісы і артыкулы); экзегетычныя творы (тлумачэнні, прыпіскі, надпісы да раздзелаў біблейных кніг)” [2, с. 384] і многія іншыя. Менавіта ў XVI стагоддзі ў літаратуры замацаваліся такія адзнакі тэксту, як разважлівасць, доказнасць, аргументаванасць, аналітычнасць, філасафічнасць. Сукупнасць адзначаных прымет уласцівая гэсэ як жанру літаратуры.

Змены ў культуры тагачаснай Беларусі адбыліся дзякуючы пратэстантам, якія, як адзначаюць У. Конан і С. Кавалёў, “пачалі рэвізію сярэднявечных рэлігійных каштоўнасцяў метадам суаднясення іх з фармальнай логікай, гістарычнымі крыніцамі і “здоровым сэнсам”. Светапогляд пратэстантаў быў прынцыпова аналітычным, гнасеалагічным, натурфіласофскім” [2, с. 271]. Этапным творам у станаўленні ідэі самапазнання ў беларускай літаратуры стаў “Катэхізіс, або Навука старадаўняга хрысціянскага ад святога пісьма, для простых людзей мовы беларускай у пытаннях і адказах сабраная” (1562 г.) пачынальніка рэфармацыйнай публіцыстыкі ў Беларусі С. Буднага. Структура твора ўяўляе сабой чаргаванне пытанняў і адказаў. Такая форма дае магчымасць аўтару не толькі звярнуць увагу на хвалючыя пытанні, але і выказаць уласную думку, якая выглядае заўсёды правільнай. С. Будны выкарыстаў дыялог без дзеючых асоб:

Пытанне: Што ты ёсць?

Адказ: Чалавек ёсць. Стварэнне Божае разумнае, створанае Богам паводле Яго вобразу [1, с. 200].

Гэтую форму можна ўспрымаць і як палілог, і як маналог.

У структуру жанру гэсэ ад “Катэхізіса” перайшла ўвага да Чалавека і ідэя самапазнання праз пытанні і адказы да сябе і да іншага чалавека. Як у “Катэхізісе”, так і ў гэсэ дасягаецца адна мэта – упэўніць чытача, што прыведзеныя адказы на пастаўленыя пытанні з’яўляюцца адзіна правільнымі.

Іншая форма выказвання ўласнага светапогляду – спрэчка. У “Апісанні сінода ў Іўі 1568 г.”, зафіксаваным С. Будным, вядзецца дыскусія паміж аўтарытэтнымі асобамі пра “падданных і нявольную чэлядзь” [1, с. 217]. У заключэнні пісьменнік робіць выснову, якую можна назваць эсэізавамай: “У кожнай рэчы і ў кожным стане ёсць добрыя і злыя, справядлівыя і несправядлівыя. Сярод рамеснікаў, гандляроў, ды, урэшце, і паміж намі, настаўнікамі, ёсць і такія, і гэтакія. Але, як з-за некалькіх злых настаўнікаў нельга ганіць і адкідваць усё настаўніцтва, гэтак і з-за некалькіх каралёў-тыранаў нельга лічыць вінаватымі ўсіх іншых паноў” [1, с. 218]. Наяўнасць тэзіса, аналітычнасць, высновы, заснаваныя на вопыце – сведчанне эсэізацыі тэксту.

Л. Зізаній стаў паслядоўнікам традыцыі С. Буднага. У “Пасланні навучэнцам” Л. Зізаній піша, што “мала толькі ведаць рэч, трэба ўмець іншым пра яе распавесці” [1, с. 257]. Такім чынам, у літаратуры з’яўляецца ўсведамленне таго, што словам можна выказаць не толькі факты і ўхваленні ці спачуванні, але і падзяліцца ўласнымі меркаваннямі, прывесці прыклады, растлумачыць.

Кампазіцыя “Катэхізіса, або Вызнання веры святой, саборнай, апостальскай усходняй царквы” Л. Зізанія падобная да структуры гэсэ наяўнасцю адпаведна аформленага тэзіса.

Нягледзячы на тое, што асноўны пафас адраджэнскіх тэкстаў застаўся рэлігійным, форма і мэты літаратурнага твора відавочна трансфармаваліся і ўзбагаціліся. У. Конан і С. Кавалёў, аўтары грунтоўнага артыкула пра літаратуру эпохі Адраджэння ў гісторыі беларускай літаратуры, слухна заўважаюць, што “багатая творчая спадчына эпохі першага беларускага Адраджэння, <...> стала разам з народнай вусна-паэтычнай творчасцю той надзейнай асновай, той жыватворнай крыніцай, на якой грунтавалася беларускае нацыянальнае Адраджэнне XX ст.” [2, с. 283].

Творы эсэістычнага характару ў беларускім мастацтве слова эпох Сярэднявечча і Адраджэння фарміраваліся заканамерна і паступова. Нягледзячы на тое, што пісьменнікі імкнуліся прытрымлівацца тагачасных цвёрдых жанравых канонаў, у тэкстах праяўляліся разважлівасць, эмацыянальнасць, парадаксальнасць, відавочным станавілася аўтарскае самавыяўленне.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1 Старажытная беларуская літаратура (XII – XVII стст.), літаратурна-мастацкае выданне / гал. рэд. К. Цвірка. – Мінск : Кнігазбор, 2007. – 606 с.

2 Гісторыя беларускай літаратуры XI – XIX стагоддзяў. У 2 т. Т. 1. Даўняя літаратура: XI – першая палова XVIII стагоддзя / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т літ. імя Я. Купалы; навук. рэд. тома В. А. Чамярыцкі. – Мінск : Бел. навука, 2006. – 910 с.

The article defines the degree of appearance of the author's "I" in the domestic works of the noted period. The importance of the problem of personal self-expression in the text for the ancient Belarusian literature is emphasized. The individual works of K. Turausky, G. Tsamblak, F. Skaryna, S. Budny, L. Zizaniy are studied. A set of signs, which was repeated in the works of Belarusian literature of the XX – early XXI centuries and became characteristic of the genre of essays, was manifested to varying degrees in this works. The certain independence of the formation of the typological model of the essay genre in Belarus is stated.